

Т. Ф. КОВАЛЬ. СИСТЕМА МАЙНОВИХ ПОКАРАНЬ ЛИТОВСЬКОГО СТАТУТУ 1529 Р. ТА СУДЕБНИКА 1550 Р.: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Визначається сутність і характер системи майнових покарань за Литовським Статутом 1529 р. і Судебником Івана IV 1550 р. Доведено, що зазначені системи суттєво відрізнялись, по-перше, термінологічним відображенням майнових покарань у тексті правових пам'яток, по-друге, факторами впливу на розмір як грошових винагород на користь потерпілих, так і грошових штрафів на користь держави. У статті висувається положення, що у Литовсько-Руській державі, на відміну від Московського царства, майнові покарання мали більші суттєві значення у загальній системі покарань.

Ключові слова: система майнових покарань, Литовський Статут 1529 р., Судебник 1550 р.

Определяется суть и характер системы имущественных наказаний по Литовскому Статуту 1529 г. и Судебнику Ивана IV 1550 г. Доказано, что указанные системы существенно отличались, во-первых, терминологическим отображением имущественных наказаний в тексте правовых памятников, во-вторых, факторами влияния на размер как денежных вознаграждений в пользу потерпевших, так и денежных штрафов в пользу государства. В статье выдвигается положение, что в Литовско-Русском государстве, в отличие от Московского царства, имущественные наказания имели более существенное значение в общей системе наказаний.

Ключевые слова: система имущественных наказаний, Литовский Статут 1529 г., Судебник 1550 г.

This article defines the nature and character of the system of property penalties Statute of Lithuania in 1529 and Sudebnik Ivan IV in 1550 proved that these systems are essentially different, first of all, terminology mapping property of sentences in the text of legal sites, and secondly, the factors of influence size as the monetary rewards in favour of the victims, and fines to the state. The article presents a situation that in the Lithuanian-Russian state, in contrast to Muscovy property penalties were more significant in the overall system of punishment.

Key words: system of property penalties, Statute of Lithuania in 1529, Sudebnik in 1550.

Становлення і розвиток незалежності Української держави, розбудова її правової системи об'єктивно сприяє позитивним зрушенням у науково-дослідній сфері. Зокрема, вітчизняна історико-правова наука звільняється від ідеологічних штампів та нашарувань радянського минулого, суб'єктивного перекручення історичних фактів. У цьому контексті актуальними стають дослідження правової спадщини як українського, так і російського народів. Особливо значущими стають дослідження тих проблем, що не втратили своєї актуальності і сьогодні, і пов'язані з проблемними питаннями становлення і розвитку інститутів українського та російського кримінального права у першій половині XVI ст., зокрема, системи покарань.

Слід зазначити, що у сучасній вітчизняній юридичній науці великого значення набувають порівняльно-правові дослідження. На нашу думку, наукову значущість мають, безперечно, ті порівняльно-правові дослідження, що тісно поєднуються з розвідками історично-правового характеру. У цьому випадку якісно і об'єктивно

відображається реальна обстановка історичного періоду, відтворюються історичні умови, за яких існували правові норми та інститути у тій чи іншій державі, стає зрозумілим причинно-наслідковий характер їх змін.

В історично-правовій науці систему майнових покарань як за Литовським Статутом 1529 р., так і за Судебником 1550 р. досліджував ряд вчених. Зокрема, види майнових покарань у тій чи іншій мірі досліджували такі науковці як М.В. Калачов, Ф. Депп, М.Ф. Владимирський-Буданов, В.І. Сергієвич, Г.В. Демченко, О.О. Малиновський, Я. Падох, М.Г. Миненок, Л.В. Черепнин, С.В. Кудін, І.В. Шульга, О.Ф. Климюк та інші. Аналіз праць вказаних вчених свідчить про достатньо високий рівень дослідження системи майнових покарань за Литовським Статутом 1529 р. та Судебником Івана IV 1550 р. Одночас вивчення системи майнових кар за зазначеними правовими пам'ятками проводилось у контексті загального дослідження системи покарань. Окрім того, недостатнім є порівняльний аспект дослідження: співставлення видів покарань за Литовським Статутом 1529 р. та Судебником Івана IV 1550 р. з метою виявлення можливого спільних або відмінних рис, з врахуванням при цьому конкретно-історичних реалій періоду, коли створювались вказані правові джерела.

Як свідчить аналіз Литовського Статуту 1529 р., провідне місце у системі майнових покарань займали грошові стягнення на користь потерпілих від злочину осіб (головщина, «нав'язка», «гвалт»). Головщина стягувалась на користь родичів особи при заподіянні їй смерті. Такими родичами були батько, син, брати, сестри, мати, кровні родичі по лінії батька чи матері, чоловік (VII р., 11-13 арт.). На розмір головщини впливало кілька обставин. Зокрема, подвійний її розмір стягувався за вбивство жінки (XI р., 1 арт.). Також на розмір головщини впливав соціальний стан вбитого: у 29 арт. VII р. зазначається, що у випадку вбивства шляхтича шляхтичем вбивця мав заплатити родичам жертви головщину у розмірі 100 коп грошей. Проте родичі осіб не шляхетського стану могли претендувати на значно меншу суму: в 1-4 арт. XI р. йдеться про розмір від 5 коп грошей (за вбивство холопа невольного) до 12 карбованців грошей (за заподіяння смерті путному слугі).

Окрім головщини Литовський Статут 1529 р. передбачав стягнення на користь потерпілого т.зв. «нав'язки». Як справедливо зазначає Г.В. Демченко, і головщина, і «нав'язка» мали подвійний характер: для злочинця вони були кримінальними штрафами, для потерпілих – цивільно-правовою винагородою¹. Таку саму думку поділяє і Я. Падох². «Нав'язка» стягувалась за спричинення особи фізичної, моральної або матеріальної шкоди. Зокрема, вона стягувалась за вчинення злочинів проти здоров'я (заподіяння тілесних ушкоджень), честі, власності (III р., 14 арт.; VI р., 1, 21 арт.; VII р., 9, 19, 22-26 арт.; VIII р., 15-17 арт.; IX р., 5, 6 арт.; XI р., 1-3, 5 арт.; XII р., 3-6 арт.; XIII р., 17 арт. тощо). На розмір «нав'язки» впливало кілька обставин. Так, він міг залежати від статі: за спричинення фізичної шкоди жінці стягувався подвійний розмір «нав'язки» (XI р., 1, 5 арт.; XII р., 6 арт.). Також існували «нав'язки» шляхетські та мужицькі: тобто, її розмір залежав і від соціального стану потерпілого та злочинця («водле стану кожного з них будеть повинень навязывати водлугь роду ихъ, шляхтича яко шляхтича, а холопа яко холопа» (VII р., 17 арт.); «а тому безчестье будеть какогo стану» (VI р., 21 арт.). Окрім того, у деяких випадках шляхетську «нав'язку» сплачували лише шляхтичі (VII р., 9 арт.), особи ж не шляхетського стану за спричинення тілесних ушкоджень шляхтичу каралися відсіканням руки (III р., 14 арт.). Розмір «нав'язки» зале-

жав і від тяжкості заподіяних тілесних ушкоджень. Так, за спричинення тяжких тілесних ушкоджень розмір «нав'язки» дорівнював половині головшини; за поранення в обличчя стягувалась «нав'язка» у розмірі 30 коп грошей; побиття особи каралось «нав'язкою» у розмірі 12 карбованців грошей (III р., 14 арт.; VII р., 9 арт.).

Литовський Статут 1529 р. містить і такий вид грошового стягнення на користь потерпілого, як «гвалт». Як вважає С.В. Кудін, поява «гвалту» стала наслідком впливу поступового формування у суспільстві правового погляду на розмежування злочинів і цивільних проступків. Тому, на його думку, факт внесення до Литовського Статуту «гвалту» як кримінального стягнення виглядає законним і він як кримінальний штраф відокремлюється від цивільно-правового відшкодування збитків³. «Гвалт» передбачався за посягання на здоров'я особи, злочини проти власності (VII р., 19, 20 арт., VIII р., 10, 16 арт.; IX р., 1, 5, 8-10, 18, 19 арт.; XII р., 2, 3, 5, 7, 11 арт.).

«Гвалт» не мав стандартного розміру і залежав від кількох обставин. Зокрема, його розмір залежав від соціального стану потерпілого і злочинця. Так, за вирубку дерев у лісі, що належав шляхтичу, винний мав заплатити 12 карбованців «гвалту», у той самий час, «если бы мужик мужику гаи кгвалтом порубал а шкоду вчинилъ; тогда мает заплатити три рубли грошей» (IX р., 18 арт.); за крадіжку у панському саду винний мав заплатити 12 карбованців грошей, «а мужику три рубли грошей» (IX р., 19 арт.). Розмір «гвалту» міг залежати, як вважає С.В. Кудін, і від способу вчинення злочину: якщо винний діяв із застосуванням насилля або вчиняв злочин відкрито, то мав сплатити 12 карбованців; скоєння ж злочину таємним способом каралось менш суворо⁴.

Окрім грошових стягнень на користь потерпілих від злочину осіб у системі майнових покарань, за Литовським Статутом I редакції вагоме місце займали покарання, що призначались на користь держави. Одним з таких покарань був штраф на користь держави. Як свідчить аналіз норм Литовського Статуту 1529 р. він міг стягуватись за непокору до вироку великого князя, вчинення матеріальних збитків у господарстві великого князя, неповагу до листів великого князя або воєвод, штовхання або побиття у присутності суддів, вбивство, спричинення тілесних ушкоджень, пограбування, знищення майна, порушення кредитних відносин, крадіжку (I р., 23, 26 арт.; III р., 16 арт.; VI р., 21 арт.; VII р., 1, 3, 9, 19, 29 арт.; VIII р., 10, 16 арт.; IX р., 1, 5, 8, 11, 12 арт.; X р., 11 арт.; XII р., 11 арт.; XIII р., 2, 10 арт.).

За нормами Литовського Статуту I редакції розмір штрафу на користь держави дорівнював, в основному, приватній винагороді (головщині, «нав'язці», «гвалту»). Так, за вбивство шляхтича стягувалось 100 коп грошей головшини і стільки ж «вини» (VII р., 29 арт.). Стандартними були такі речові звороти як «а вини толкож до скарбу господарского», «а господарю противня», «а вину нам господарю противня» тощо (VII р., 9 арт.; IX р., 5 арт.; XIII р., 10 арт.). Таким чином, можна констатувати, що розмір штрафу на користь держави коливався від 3 карбованців до 100 коп грошей залежно від тяжкості вчиненого особою злочину.

Окрім «вини», у нормах Литовського Статуту 1529 р. був зафіксований ще один вид майнового покарання на користь держави - конфіскація майна. Вона передбачалась за вчинення небезпечних державних, а також військових злочинів (I р., 2, 4, 8, 21 арт.; II р., 1, 2, 5, 10-13 арт.). У багатьох випадках конфіскація майна мала застосовуватись з іншими видами покарань, зокрема, із смертною

карою та втратою честі. Як вважає С.В. Кудін, на поєднання конфіскації майна із вказаними вище покараннями впливала ступінь суспільної небезпеки вчиненого особою кримінального правопорушення⁵.

Спробуємо також визначити види майнових кар та з'ясувати характер системи майнових покарань за Судебником 1550 р. Учені, які досліджували норми Судебника 1550 р., по-різному оцінюють систему майнових покарань. Так, М.В. Калачов вважає, що з грошових стягнень у Судебнику 1550 р. використовувалась «продажа», а «пеня», хоч і використовувалась, але не мала фіксованої суми; давньоруська ж «віра» взагалі не згадується⁶. Натомість Ф. Депп стверджує, що грошові покарання були у Судебнику 1550 р. найбільш визначеним видом покарання і складалась з конфіскації майна, стягнення із злочинця суми за позовом, стягнення із злочинця пені, стягнення за образи («в тесном смысле этого слова»⁷). На думку М.Ф. Владимирського-Буданова, у Судебнику 1550 р. система майнових покарань складалась з, фактично, трьох видів: пені за злочини проти порядку державного управління, відшкодування шкоди та конфіскації майна⁸. Разом з тим, вчений наголошує, що багато покарань мали невизначений характер і у цих випадках «...определение рода наказаний было предоставлено практике, которая руководствовалась или усмотрением судьи...или обычным правом...С другой стороны, кары, измышляемые иногда помимо суда (например, Иоанном Грозным), должны быть, несомненно, отнесены к действию произвола»⁹. З ним погоджується і О.О. Малиновський, який вказує, що з грошових стягнень у нормах Судебнику 1550 р. присутніми є відшкодування матеріальної, фізичної та моральної (за безчестя) шкоди; із грошових стягнень на користь держави залишається лише пеня, причому «размер пени иногда не был определен – «что государь укажет», иногда точно определялся. Главным образом пеня назначалась за преступления по должности и против порядка управления»¹⁰. Вчений зазначає, що у Судебнику 1550 р. «продажа» вже відсутня і замінюється особистими карами¹¹. Про відсутність вагомого значення майнових покарань у Судебнику 1550 р. вказують і інші дослідники (М.Г. Миненок¹² та інші¹³).

Дослідження відповідних норм Судебника 1550 р. свідчить про те, що на користь потерпілих стягувалось відшкодування шкоди. Вона передбачалась за каліцтво, побиття («безчестие»), пограбування, крадіжку, знищення майна (ст. 25, 26, 52, 55, 56, 59-60, 86 тощо)¹⁴. Відшкодування шкоди за Судебником 1550 р. не мало чітко визначеної термінології. Для відображення різноманітних стягнень використовувались такі речові звороти як «безчестье на нем взяти», «на том грабеж доправити», «исцев иск доправити», «а исцево заплатити из его статка» тощо.

Розмір відшкодування шкоди був двох видів: фіксований та нефіксований. Фіксований розмір застосовувався лише у випадку нанесення «безчестя», причому тільки до окремих категорій населення (великим купцям, середнім купцям, посадським людям, різного роду боярським слугам, нижчим верствам міського населення, селянам). Нефіксований розмір поділявся на кілька видів. Так, один з них визначався вартістю заподіяної матеріальної шкоди, інший – повністю залежав від волі монарха («что царь и великий князь укажет»). Ще один різновид нефіксованого розміру відшкодування залежав від матеріального (у тому числі і грошового) забезпечення потерпілого («А безчестие детем боярским, за которыми кормленья, указати против доходу»), «А которые дети боярские емлют денежное жалованье, и сколко которой жалованья имал, то ему и безчестье» тощо).

Слід зазначити, що серед усіх рівних умов вчинення одного виду злочину

розмір відшкодування залежав від статі (за «безчестя» дружинам сплачувалось удвічі більше) та соціального статусу потерпілого («и всем указывати за увечье, посмотри по человеку»). Як видно із ст. 26 Судебника 1550 р., за нанесення «безчестя» великі купці отримували у 50 разів більше відшкодування, ніж боярський слуга «молодший» або представник міського плебсу¹⁵. Варто погодитись з думкою М.Ф. Владимирського-Буданова, який роз'яснює зміст статей Судебника 1550 р. Так, він вважає, що у Московській державі оцінка права честі для чоловіків залежала від службового та соціального положення осіб¹⁶. Окрім того, вчений вказує і на таку важливу тенденцію зміни правового статусу окремих верств населення (що впливало і на розмір відшкодування), як зрівняння вільних і невільних у вищих сферах і перенесення цього зрівняння на нижчі сфери. Як зазначає М.Ф. Владимирський-Буданов, «Это возвышает положение рабов... но понижает значение свободных. В обществе, составленном из этой амальгамы, свобода высшей пробы исчезает»¹⁷. Така тенденція, на наш погляд, була повністю відсутня у Литовсько-Руській державі, в якій чітко відокремлювались правові статуси вільних та «хлопів».

Як видно з аналізу норм Судебника 1550 р., майнові кари на користь держави складались з кількох видів, і у цьому можна погодитись з тими вченими (М.Ф. Владимирський-Буданов, О.О. Малиновський тощо), які на це вказували. Так, одним з видів майнових покарань були грошові штрафи, які стягувались за зловживання службовим становищем, перевищення службових повноважень, хабарництво, що вчинялись суддями чи посадовими особами суду («казначей», «дьяк», «подьячий», «недельщик» та інші) (ст. 3, 4, 8, 9, 32-34, 54, 66 тощо)¹⁸. Варто зазначити, що, як і відшкодування шкоди, грошові штрафи на користь держави не мали чітко визначеної термінології. Наприклад, для позначення грошових штрафів використовувались такі речові звороти як «и на том взяти втрое», «а посула на нем доправити втрое» тощо. Тому ми не можемо погодитись із тими вченими, які стверджують, що грошовий штраф на користь держави мав назву «пеня». Вона відображала, скоріше, поняття «покарання», що мало застосовуватись до злочинця на розсуд «государя» («а в государеве пене кинуты в тюрьму до царева государева указу»). Розмір грошового штрафу на користь держави не був фіксований, але був кратний (дво- та трьохкратний) до суми хабара («посула»), або суми, що стягувалась посадовими особами суду в якості зловживання службовим становищем.

Як свідчить дослідження норм Судебника 1550 р., іншим видом майнових стягнень на користь держави була конфіскація майна. Вона могла застосовуватись лише в одному випадку: за вчинення крадіжки («татьби») (ст. 60). У цій статті повідомляється, що «а исцево велети доправити из его статка; а что статка от писцева останетца, и наместнику и его тиуну то имати себе»¹⁹. З наведеного прикладу видно, що конфіскація майна як один з видів майнових кар не мала поширення у Московському царстві того періоду. На відміну від норм Литовського Статуту 1529 р., в яких конфісковане майно передбачається передавати до вищих державних установ (до князя), за ст. 60 Судебнику 1550 р. конфісковане майно слід було передавати суддям місцевих судів. Як зазначає М.Ф. Владимирський-Буданов, «судьи центральных судов ничего не получают из имущества преступника, тогда как провинциальные судьи получают по-прежнему»²⁰. Можна відзначити, що конфіскація майна як вид майнової кари у Московському царстві дійсно не набула загальнодержавного значення. Характерною її рисою було те, що вона не мала за Судебником 1550 р. самостійного значення, адже застосовувалась разом із смерт-

ною карою.

Отже, як свідчить дослідження відповідних норм Литовського Статуту 1529 р., до системи майнових покарань входили відшкодування шкоди, грошовий штраф на користь держави та конфіскація майна. Провідне місце у системі майнових покарань Литовсько-Руської держави першої третини XVI ст. займали грошові стягнення на користь потерпілих від злочину осіб. Про це свідчить, по-перше, термінологічна визначеність цих покарань (головщина, «нав'язка», «гвалт»), по-друге, грошова їх визначеність. Штрафи на користь держави дорівнювали, в основному, приватній винагороді. Тобто, при визначенні розмірів штрафів на користь держави укладачі Литовського Статуту I редакції керувались, у першу чергу, розмірами приватної винагороди.

На розмір грошових винагород за нормами Литовського Статуту 1529 р. впливали такі фактори як тяжкість вчиненого злочину, стать, соціальний статус як потерпілого, так і злочинця, спосіб вчинення злочину.

Відповідно до норм Судебника 1550 р. до системи майнових стягнень входили відшкодування шкоди, грошовий штраф на користь держави та конфіскація майна. Характерними рисами системи стягнень відшкодувань збитків було: відсутність чіткої термінології; його розмір у багатьох випадках визначався волею царя, матеріальним забезпеченням потерпілого, статтю та соціальним статусом потерпілого.

За нормами Судебника 1550 р. грошові штрафи на користь держави не мали чітко визначеної термінології та фіксованого розміру, і він повністю залежав або від суми хабара, або суми, що стягувалась посадовими особами суду в якості зловживання службовим становищем.

На відміну від Литовсько-Руської держави першої третини XVI ст., у Московському царстві конфіскація майна у системі майнових покарань займала другорядне значення.

Як свідчить аналіз відповідних норм Литовського Статуту 1529 р. та Судебника 1550 р., дві системи майнових покарань суттєво відрізнялись за своїм характером, а саме: термінологічним відображенням цих покарань у тексті правових пам'яток; факторами впливу на розмір як грошових винагород на користь потерпілих, так і грошових штрафів на користь держави. Також можна стверджувати, що у Литовсько-Руській державі, на відміну від Московського царства, майнові покарання відігравали більш суттєве значення у загальній системі покарань.

1. Демченко Г.В. Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях (1529, 1566 и 1588 гг.). – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1894. – С. 65-66. 2. Падох Я. Нарис історії українського карного права. – Мюнхен: Молоде життя, 1951. – С. 45. 3. Кудін С.В. Становлення і розвиток кримінального права України у Х – першій половині XVII ст.: дис. ... канд. юрид. наук. – С. 189. 4. Там само. – С. 189-190. 5. Там само. – С. 173-174. 6. Калачов Н.В. Об уголовном праве по судебнику царя Иоанна Васильевича // Юридические записки, издаваемые Петром Редкиным. – 1842. – Т. 2. – С. 355-358. 7. Дент Ф. О наказаниях, существовавших в России до царя Алексея Михайловича. – СПб.: Типография К. Крайя, 1849. – С. 70. 8. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – С. 356. 9. Там само. – С. 352-353. 10. Малиновский И.А. Лекции по истории русского права. – Ростов-на-Дону: Изд-во кооперативного т-ва «Единение», 1918. – С. 338. 11. Там само. – С. 338. 12. Мишенков М.Г. Наказание в русском уголовном праве: Историко-правовой очерк: Учеб. пособ. – Калининград, 1985. – С. 73. 13. Развитие русского права в XV – первой половине XVII в. / Отв. редактор В.С. Нерсисянц. – М.: Наука, 1986. – С. 200. 14. Памятники права периода укрепления русского централизованного государства /

Под ред. Л.В. Черепнина. – М.: Госуд. изд-во юридической литературы, 1956. – Вып. 4: XV – XVII вв. – С. 238, 245-248, 257. **15.** Там само. – С. 238-239. **16.** *Владимирский-Буданов М.Ф.* Хрестоматия по истории русского права: в 3 вып. – К.: Издание книгопродавца Н.Я. Оглоблина, 1901 – В. 2. – 1901. – С. 129. **17.** Там само. – С. 130. **18.** *Памятники права периода укрепления русского централизованного государства / Под ред. Л.В. Черепнина.* – М.: Госуд. изд-во юридической литературы, 1956. – Вып. 4: XV – XVII вв. – С. 233-235, 240, 241, 246, 250. **19.** Там само. – С. 247. **20.** *Владимирский-Буданов М.Ф.* Цит. работа. – В. 2. – 1901. – С. 150.